

Частина 2. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ УКРАЇНИ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Віктор Крупина

Розділ 3. ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНА НОМЕНКЛАТУРА ПОВОЄННОЇ УКРАЇНИ

Радянська історіографія зазвичай ділила радянське суспільство на три класи – робітники, селяни і трудова інтелігенція. Така збіднена стратифікація залишала за полем зору науковців суспільних наук асоціальні групи (наркомани, жебраки, алкоголіки та ін.), професійні групи (військові, правоохоронці та ін.). У вузьких рамках йшлося про представників влади різних рівнів, об'єктивний аналіз їх статусу як окремої соціальної чи професійної верстви був ускладнений. У той же час аналіз номенклатури (державної, партійної та господарської) відкриває великий потенціал для дослідження соціального обличчя людей влади, що має сильні спадкові традиції, рельєфніше представляє радянське суспільство. Неупереджений погляд на номенклатуру як кадрову політику дозволить краще зрозуміти природу влади, механізм прийняття владних рішень та їх впровадження у життя.

Під номенклатурою в історичній літературі прийнято розуміти перелік найважливіших посад у державному апараті та громадських організаціях, кандидатури на які попередньо розглядались, рекомендувались, затверджувались і відкликались партійним комітетом – від райкому, міськкому до ЦК КПРС²²⁵. Термін «номенклатура» застосовують як для позначення *кадрової політики*, тобто призначення згори до низу, що відкидав принцип обрання чи відбору кандидатів на конкурсних засадах, так і для позначення самих *кадрів*, тобто чиновників, які обіймали номенклатурні посади. У нашому розділі ми будемо розглядати номенклатуру як чиновника, як функціонера, тобто як представників владної верхівки.

Становлення номенклатури в Радянському Союзі та Україні розпочалося з 1920-х рр. Її суть полягала у монопольному праві ЦК ВКП(б) здійснювати кадрову політику не лише щодо партійних структур, а й впливати на керівні кадри державних, громадських та найважливіших господарських органів. Насаджена система залишалася чинною до 1991 року.

Історіографія номенклатури та її статусу має незначну вітчизняну традицію. Радянська історіографія налічує велику кількість праць про Комуністичну партію, кадрову політику, партійну освіту тощо, проте номенклатура як принцип кадрової політики, як соціальний статус не

досліджувалася. Термін «номенклатура» рідко використовувався навіть у партійній літературі, причому він лише позначав цю категорію чиновників та тип кадрової політики, але не розкривав її²²⁶. Перші спроби критичного аналізу з'явилися на початку 1980-х рр., проте вони виконувалися у марксистсько-ленінському методологічному «коридорі»²²⁷. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. з'явилися публіцистичні статті, які піднімали окремі проблеми існування привілейованих представників влади. Серед фундаментальних праць з історії номенклатури слід виділити дослідження М. Восленського та М. Джиласа²²⁸.

У сучасній історіографії тема номенклатури більше привертає увагу російських істориків²²⁹. Українські історики М. Дорошко, М. Фролов простежили зародження і діяльність керівної верхівки радянської України у період 1920-х – 1930-х рр.²³⁰. Водночас тема номенклатури привертає дедалі більше уваги науковців. Зокрема, О. Лисенко, Т. Першина та В. Іваненко розкривають труднощі відновлення керівних кадрів країни після війни та системи управління загалом²³¹.

Певною таємницею залишається перелік номенклатурних посад різних рівнів. Водночас до номенклатури ЦК ВКП(б)–КПРС, ЦК КП(б)У–КПУ належали такі посади: перший секретар обкому, завідувачі відділами, секторами; голова виконкому обласної, міської, районної ради депутатів трудящих; перший секретар обкому комсомолу; редактори найбільших обласних газет; директори заводів оборонної промисловості; директори основних вузів, завідувачі кафедрами історії КПРС, марксизму-ленізму; директори і головні режисери республіканських драматичних театрів; перший секретар обкому комсомолу та ін. У цілому – близько 13–15 тис. посад в Україні.

До номенклатури обласних комітетів КП(б)У–КПУ входили посади заступників завідувачів відділами обкомів, міськкомів, райкомів; заступників голів облвиконкомів; голів обласних комітетів профспілок, редакторів районних газет; секретарів партійних організацій вузів, установ культури, творчих спілок та ін. Загалом – близько 48,5 тис. посад в Україні. Свою номенклатуру посад мали і райкоми партії та комсомольські організації тощо.

Особливістю дослідження повоєнної номенклатури є той факт, що сам термін має вузьку сферу вживання. Виходячи із офіційної «тричленки» радянського соціуму, годі було шукати термін «номенклатура» на сторінках преси, у той же час певна інформація про діяльність перших секретарів райкомів/обкомів та інших осіб там присутня. Архівні матеріали дають чимало інформації про номенклатуру, паралельно широко використовуються поняття «керівні» і «відповідальні» працівники. Бракує джерел мемуарного характеру про керівну верхівку Радянської України.

При роботі з архівними джерелами простежується така закономірність. Термін «номенклатура» не був публічним, тобто у листах, скаргах, зверненнях населення його не використовувало, хоча й не був забороненим. Для людей усе керівництво – це влада, і лише на основі встановлення посади тієї чи іншої особи можна визначити її належність до упривілейованої верстви.

Пропонований читачу розділ присвячений партійно-державній номенклатурі повоєнної України, яку ми спробуємо проаналізувати крізь розгляд культурно-освітнього рівня представників влади, сприйняття їх громадянами та повсякденного життя керівників партійних і державних органів. Саме ці напрями дослідження характеризують соціокультурне обличчя людей влади, проливають світло на традиції, звичаї номенклатурного середовища, особливості їхнього матеріально-побутового забезпечення. Не претендуючи на вичерпність образу номенклатури, зазначимо, що введення до наукового обігу нових даних сприятиме подальшим студіям на цю тему та кращому розумінню як партійних і державних функціонерів, так і природи влади в Радянському Союзі взагалі.

§ 1. Освітньо-культурний рівень номенклатури

Поряд зі змістом впроваджуваної політики кадрове питання є важливим для правильного утілення державної політики. Саме партійні і державні функціонери на місцях мають забезпечувати реалізацію директив, постанов, наказів центрального керівництва, мають обходити недоліки і піднімати населення на виконання поставлених завдань. Чільні представники КП(б)У на місцях були репрезентантами центральної влади, її обличчям. Від здібностей керівника керувати заводом, фабрикою, підприємством, містом, селом, районом, областю залежало ставлення населення до влади у цілому.

Втрати у роки війни багатьох досвідчених функціонерів обумовили заповнення деяких посад людьми з низьким освітнім та/або культурним рівнем. По закінченні війни кадрова проблема далася взнаки. Нова генерація, що приходила до влади, не завжди мала достатній досвід та політико-теоретичну підготовку. Остання обставина була особливо важливою з огляду на актуалізацію політичного суперництва капіталістичної і соціалістичної систем, а отже, перетворення питання дієвості адміністративного апарату на важливе знаряддя боротьби.

Однією з найважливіших проблем для республіки було кадрове забезпечення відновлених партійних, державних і господарських органів. Укомплектованість штатів номенклатурних посад певний час по війні

залишалася проблемою. Зокрема, на 1 січня 1946 р. посади керівних працівників номенклатури ЦК КП(б)У були заповнені на 96 %, апарат ЦК – лише на 88 %. Майже аналогічні показники були на рівні номенклатури посад обкомів – по керівним працівникам радянських, партійних і господарських органів цей показник становив 95,8 %, тоді як апарати обкомів були укомплектовані лише на 90,8 %²³². На 1 січня 1952 р. номенклатура посад ЦК КП(б)У по областях України була заповнена на 98,3 %.

Для підвищення рівня партійної освіти радянської, партійної, господарської номенклатури та інтелігенції по закінченні війни було створено 21 вечірній університет марксизму-ленінізму, у яких станом на сер. 1946 р. навчалось 4443 особи. У Білій Церкві, Умані та Ізмаїлі такі університети були реорганізовані у лекторії і районні партійні школи, оскільки існував брак кваліфікованих викладачів²³³. Чимало осіб займалися «самостійним» вивченням праць класиків марксизму-ленінізму, творів Й. Сталіна, що подекуди перетворювало таке «навчання» на формальність, статистичну необхідність.

2 серпня 1946 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про підготовку і перепідготовку керівних партійних і радянських працівників», якою визнавав зазначений у назві процес «незадовільним». Серед причин низької ефективності закладів політичної освіти були названі гонитва за кількістю, яка оберталася падінням якості, непринциповістю у питанні відбору осіб до партійних шкіл, перевантаженістю планів, що перешкоджало слухачам самостійно вивчати «марксистсько-ленінську теорію»²³⁴.

Для упорядкування системи підготовки керівних кадрів ЦК ВКП(б) створював Вищі партійні школи, Академію суспільних наук, республіканські, крайові та обласні партійні школи. В Україні такі навчальні заклади відкрились у Києві, Одесі, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Сталіно. Уніфіковувались навчальні плани та критерії відбору до цих закладів освіти. У Києві було створено Республіканську партійну школу при ЦК КП(б)У.

Головними навчальними дисциплінами у цих школах були історія Комуністичної партії, політична економія і марксистсько-ленінська філософія. Слухачі ВПШ отримували диплом про вищу освіту, а республіканські та крайові партійні школи видавали дипломи про освіту на рівні учительських інститутів.

Влітку 1948 р. відбувся перший випуск слухачів партійних шкіл. ВПШ при ЦК КП(б)У закінчили 627 осіб. Офіційні дані свідчать про високу успішність слухачів партійних шкіл. Так, 84 % випускників української республіканської партійної школи мали відмінні і добрі оцінки, 114 отримали дипломи з відзнакою²³⁵. На кінець 1952 р. з 14866 посад номенклатури ЦК КПУ кожен п'ятий був випускником Вищої партійної

школи, Академії суспільних наук, республіканських або обласних партійних шкіл, тоді як у середовищі номенклатури обкомів КП(б)У лише 6% осіб мали за плечима партійно-політичну освіту.

Очевидно, не досить популярним було читання художньої літератури в середовищі районного партійного керівництва. У характеристиці першого секретаря Ситковецького райкому партії Вінницької області Павла Козиря у 1948 р. серед позитивних рис свого підлеглого перший секретар обкому Стахурський називав «читання художньої літератури», зокрема «Молодої гвардії» О. Фадєєва, низки оповідань і повістей В. Короленка. Як припускає український дослідник Роман Подкур, П. Козир був одним з небагатьох секретарів райкомів Вінницької області, котрі читали художню літературу²³⁶. Можна не сумніватись у тому, що районні і обласні номенклатурники були так чи інакше обізнані з працями класиків марксизму-ленінізму, Й. Сталіна (після війни їх праці перевидавалися великими тиражами).

Про пріоритет політичної освіти над усебічною професійною свідчить постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 4 березня 1952 р. «Про заходи з усунення недоліків у роботі Міністерства іноземних справ УРСР». Відзначаючи певну неорганізованість, відсутність самовідданості співробітників, недостатню роботу з підготовки кадрів тощо, особливої критики міністерство зазнало через рівень освіченості його співробітників. Хоча обов'язкові курси іноземних мов було введено тут ще 1945 р., «до цього часу переважна більшість працівників не володіє жодною іноземною мовою». Як приклад наводилися досвідчені Стаднік, Щербатюк, Шавлак, які за 7 років дипломатичної роботи не вивчили жодної іноземної мови²³⁷.

Торкаючись інших освітньо-професійних показників будемо спиратися на статистичні звіти про склад номенклатури ЦК КПУ на 1 січня кожного року. За 1947–1952 рр. на 2% збільшилась кількість осіб з вищою освітою, складаючи на 1 січня 1953 р. 30%. Одночасно на 6% (до 43%) зменшилась кількість чиновників з незакінченою середньою, середньою або середньою спеціальною освітою. Більше ніж удвічі (до 5%) упав показник кількості функціонерів з початковою освітою. Щодо професій, представники яких найчастіше поповнювали партійну еліту УРСР, то даний звіт був недосконалим, проте він демонструє стабільне поповнення номенклатури ЦК інженерами (бл. 10%), випускників педагогічних вчз або університетів (бл. 7%), незначне збільшення кооптації до республіканської партійної еліти агрономів та інших фахівців з сільського господарства (майже до 5%). Близько 1–1,5% осіб змінили економічний, юридичний чи медичний фах на партійну діяльність. За даний період середній вік партійної номенклатури

ЦК впав з 41 до 40 року, а кількість жінок зросла удвічі до 744 осіб²³⁸. За національним складом домінували українці.

Неоднозначні процеси відбувалися у середовищі номенклатури обласних комітетів КП(б)У. За логікою речей, нормалізація життя мала би сприяти притоку в це середовище людей з кращими якостями і показниками, покращенням загального рівня. Проте статистика свідчить про зворотне. З 1947 по 1952 рік кількість осіб з вищою (неповною або незакінченою вищою освітою) не лише не зросла, а навіть зменшилась на 1,5% – до 27%. Майже на 20% (до 39%) упав показник людей з середньою (неповною середньою або середньою спеціальною освітою). Одночасно на 3% збільшилась кількість осіб з початковою освітою. Безумовно, бл.48 тисяч посад цієї категорії складно заповнити високоосвіченими чиновниками. В основному це були звільнені в запас військовослужбовці – 74% функціонерів цього рівня мали один і більше орден або медаль. За національністю домінували українці – 73%, жінки складали лише 12%²³⁹.

Тобто спостерігалось покращення якості партійної еліти. Певне домінування інженерів та фахівців з сільського господарства, на нашу думку, можна пояснити тим, що саме до цих галузей у повоєнній Україні була прикута найбільша увага. Відповідно, саме тут можна було проявити себе, свої здібності, всупереч господарській руїні виконуючи силові плани Москви або Києва. На думку російського дослідника М. Романовського, «Загальне відставання владної еліти від рівня освіти у країні, не кажучи вже від очікувань суспільства, було, мабуть, самою наочною характеристикою групи, яка служила Сталіну і якій судилося стати його колективним спадкоємцем»²⁴⁰.

Спираючись на аналіз основних статистичних даних професійно-освітньо-віковий портрет секретаря обкому КП(б)У станом на 1 червня 1946 р. виглядав наступним чином: це українець (72% осіб зі 123 секретарів обкому), здебільшого з вищою (52%) або незакінченою вищою чи середньою освітою (39%), який має в основному 5–10-річний стаж партійної роботи (56%), або ж понад 10 років (29%)²⁴¹. Порівняно з довоєнним періодом спостерігалася тенденція до збільшення осіб з вищою освітою та стажем партійної роботи.

Дещо відрізнялась аналогічна характеристика голови облвиконкому: як правило він був українцем (88 % з 25 осіб), переважно з середньою або незакінченою середньою освітою (56%), рідше з вищою чи незакінченою вищою (44%), досвід роботи якого складав понад 10 років (44 %), або ж від 5 до 10 років (40%). Порівняно з довоєнним періодом збільшилась кількість людей з вищою освітою²⁴².

Станом на 1 листопада 1948 р. досить схожим був портрет І-го секретаря міськкому і райкому: майже виключно особа чоловічої статі (з

893 осіб було лише 4 жінки або 0,45%), українець (74 %), має 41–45 років (45,5%), середню освіту (45%), вступив до партії у 1930–1940-х рр. (51,6%) або раніше (45,5%). Більшість перших секретарів мала значний досвід партійної роботи: від 2 до 5-ти років (40%) або від 5 і більше (45%). На посаді секретаря райкому працював від 1 до 3-х років (38%), або від 3-х і більше (27%)²⁴³.

Професіоналізм та високі моральні якості або ж навпаки, їх відсутність, досить часто визначають кар'єрний шлях чиновника. Не відкидаючи суб'єктивні фактори, що впливають на долю високопосадовця (особиста симпатія чи антипатія з боку вищого керівництва, родинні стосунки тощо), зазначимо, що саме ділові якості визначають стан справ керівника на визначеній ділянці роботи, а отже, сприяють його підвищенню або спричиняють звільнення, тобто є об'єктивними показниками професійних здібностей.

Опосередковано про культурно-професійний рівень номенклатури свідчать показники просування угору по кар'єрних сходах, кількість звільнень та їх причини. З січня по листопад 1948 р. із 2705 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У було звільнено 444 (або 16%), тоді як на вищу посаду рекомендовано 79 осіб (бл. 3%), 207 осіб (7,6%) було відправлено на навчання. 56 осіб (2 %) позбулися посади як такі, які «скомпрометували себе», причому такі чиновники були виявлені у всіх областях, окрім Станіславської та Миколаївської. Кількість звільнених як скомпрометованих по областях була різною – від 1 особи у Дніпропетровській, Херсонській, Чернігівській області до 5 у Вінницькій та Тернопільській областях, та 6 осіб у Львівській.

За «порушення соціалістичної законності» за цей час по Україні було звільнено 24 особи (1%). Найбільше – 5 осіб – у Одеській області, по 4 – у Сумській та Тернопільській областях²⁴⁴. Не будемо абсолютизувати дані радянської статистики з її недосконалістю критеріїв обліку та схильністю до «покращення показників». Отже, з негативним формулюванням «скомпрометували себе» або «за порушення соціалістичної законності» разом було звільнено 80 осіб з 2705 (або 3%). Проте, на нашу думку, це були особи, які здійснили відверто антипартійні або аморальні учинки, тоді як насправді цей показник був дещо вищим. Принаймні, до таких висновків підштовхує аналіз листів трудящих. Частину партфункціонерів керівної ланки переміщали на інші посади, на аналогічні посади в сусідніх областях чи районах, а таке звільнення кваліфікувалося як «переміщення для укріплення відстаючих ділянок роботи», «переміщені для укомплектування новостворених посад» тощо.

Робота з підбору кадрів залишалася складною і на початку 1950 р. Як зазначалося у рішеннях пленуму Сумського обкому КП(б)У від 28–29 квітня 1950 р. міськкоми і обком у кадровій політиці іноді проявляли зайву поспішність, не вивчаючи у достатній мірі «політичні і ділові» якості

кандидатів на отримання посади, призначаючи на керівну роботу людей, які не справлялися з обов'язками раніше або скомпрометували себе. Тому не дивно, що існував великий відсоток звільнень. Наприклад, за 1949 р. з 257 осіб номенклатури обкому майже кожен п'ятий був звільнений, у т.ч. 96 осіб (або 37%) як такі, які не виправдали себе на роботі²⁴⁵.

У міру віддалення від війни, налагодження дієздатного адміністративного апарату у центрі та на місцях кількість ротацій номенклатури ЦК КП(б)У змінювалась неоднаково. Із загальної кількості 13–15 тисяч посад цієї категорії щороку відбувалося від 16 до 30% ротацій: бл. 25% у 1945 і 1952 рр., бл. 17% у 1947 і 1952 рр., бл. 30% у 1946 і 1950 рр. З 11–13% до 18–25% щороку зростає кількість осіб, які отримували підвищення. Від 10 до 15% кадрів щороку відправляли за спеціальним набором на навчання до республіканських і загальносоюзних партійних шкіл.

Залишилися без змін показники «негативних ротацій». Так, кожен четвертий-п'ятий чиновник номенклатури ЦК КП(б)У звільнявся як такий, що «не справився з роботою», кожен десятий постраждав через власну компрометацію. Від 2-х до 4-х% номенклатурників найвищого республіканського рівня позбувалися посад за «порушення директив вищих органів». Серед інших причин ротацій, згідно офіційної статистики відділів кадрів, слід назвати також проблеми зі здоров'ям або сімейні причини (бл. 10%). Високим був показник звільнень по графі «з інших причин» (бл. 10–17%), справжній зміст якої був прихованим.

Інформаційна сфера Радянського Союзу, особливо доби сталінщини, була жорстко контролюваною. Періодичні видання та література підлягали цензурі. На фоні досить широкої присутності на сторінках періодичної преси влади (як інституції так і промов, виступів керівників) особистісно-побутовий вимір влади залишався загадкою. Громадяни не знали про смаки, звички, уподобання, здібності чи захоплення вищого керівництва, часто навіть склад сім'ї. Нестача (відсутність) інформації про повсякденне життя «лідерів у Москві чи Києві» не ставала причиною появи чуток, пліток, міфів чи анекдотів про них – це загрожувало обвинуваченнями у розповсюдженні «антирадянських висловлювань» з відповідними наслідками. Лідери країни та республіки поставали сміливими, справедливими, відданими справі «Леніна–Сталіна» борцями за світле майбутнє.

Дещо інакше ситуація складалася з номенклатурою обласного чи районного рівня. Інформації про побутовий бік їхнього життя було більше, адже, по-перше, службові обов'язки вони здійснювали у безпосередньому контакті з більшою кількістю підлеглих. По-друге, інформаційний простір області/району або міста/містечка характеризується швидким і широким обміном новинами. На місцях чиновники перебували «на виду», де приховати якусь очевидну річ було складно.

Манери поведінки керівників вищої ланки були традиційними для їх середовища. У силу виконання службових обов'язків партійне та державне керівництво підприємств, установ, вищих органів влади на місцях майже щодня перебувало в контакті з вищим керівництвом та підлеглими. Регулярно стикаючись із директивами, законами і розпорядженнями, вони були змушені демонструвати активність при їх виконанні. Добре знаючи долю незгодних і відчуючи матеріальні переваги службового становища, політична поведінка більшості представників влади цього рівня була показовою і лояльною до режиму.

Значні втрати в ході війни досвідчених, сміливих й ініціативних кадрів та неможливість заповнити вакансії на відповідальних посадах достойними людьми призводили до заміщення окремих керівних місць людьми без належної кваліфікації та низькими моральними якостями. Це мало негативний вплив на функціонування органів влади та морально-психологічну атмосферу в регіоні. До центральних органів партії надходило чимало скарг на хабарництво, непотизм, пияцтво, «морально-побутовий розклад» та волюнтаристичний стиль керівництва на місцях. Така поведінка ставала надбанням громадськості. Хоча про неї не повідомляли ЗМІ, населення знало про це. Викликані здебільшого особистими причинами, ці огріхи, однак, накладали негативний відбиток на позитивний, у цілому, імідж влади та партії.

Подібні негативні явища не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були складовою єдиного процесу корозії влади, яка пронизувала окремі ланки керівництва на місцях.

Тенденції до поширення подібних манер досить часто йшли „з гори». У січні 1947 р. м.Нікополь відвідав міністр будівництва підприємств важкої індустрії СРСР. Під час перебування у одному з цехів тресту «Нікопольбуд» до нього звернувся робітник тресту Д. Гриньов, який просив у міністра надати йому матеріальну допомогу. За свідченням очевидців, відповідь міністра звучала так: «Коли робив дітей, то мене не запитував, а коли потрібно годувати, то звертаєшся до мене. Вмів робити, вмій і годувати»²⁴⁶. Обізнаність Кремля з такими висловлюваннями міністра не завадили йому займати міністерські посади до 1956 року.

На західноукраїнських землях коріння негативних проявів полягало в особливості кадрової політики, здійснюваної тут. Короткочасна довоєнна радянська краєва насильницькими методами не викликала симпатії місцевого населення. Визволення Західної України від загарбників поставило перед правлячою партією кадрову проблему: населення вперто ігнорувало «нові органи влади». Кооптовані до системи місцеві функціонери проявляли невисоку старанність.

Наприклад, у листопаді 1947 р. відвідування партійних шкіл для підвищення освітнього і теоретичного рівня комуністами Львівської області становило 40–60%, зокрема, у Щирицькому районі з 22 осіб школу відвідували 9–10, у Куликівському – 18–20 із 35 осіб, тоді як по республіці цей показник становив 92,7%²⁴⁷. Силкові спроби насадити радянський режим наштовхувалися на опір. Збільшення кількості місцевих кадрів у Комуністичній партії спостерігалось тут з кін. 1940-х рр. Украї низькою була кількість жінок на керівних посадах партійних органів.

Зважаючи на нестачу управлінців і політичну недовіру до місцевих фахівців, на захід республіки направлялися чиновники зі сходу України і всього СРСР. Вони мали стати опорою центральної влади та взірцем для наслідування з боку місцевих. Так, на серпень 1949 р. із загальної кількості 8364 посад номенклатури обкомів КП(б)У в західних областях України з місцевого населення працювало лише 1224 особи (або 14,6%). Хоча серед прибулих з інших регіонів СРСР та сходу України були фахівці, які сприяли відбудові краю, необізнаність з місцевими умовами і незнання мови викликали певні ускладнення у стосунках з корінними жителями.

Працівники партапарату областей підштовхувалися до підлабузницької поведінки. «Потрібно виховувати апарат так, щоб заходячи до завідуючого за одним лише викликом [він] вже тремтів», – повчав у липні 1948 р. завідуючих відділами призначений другим секретарем Закарпатського обкому КП(б)У Пінчук. – «Я коли був рядовим членом і мене викликали в обком, то стаючи на першу сходинку східців вже тремтіли в мене ноги»²⁴⁸. Впровадження таких вимог до підлеглих мало наслідком відповідний спосіб їх поводження і характер взаємовідносин. Як характеризував у листі до Й.Сталіна звичай у Закарпатському обкомі його співробітник Захаров, «в апараті запанувала боязнь обмінюватися думками і про що не будь говорити. Бо підлабузники і „кляузники” все це передавали вислужуючись, після чого влаштовувалися гоніння і виживання непокірних людей»²⁴⁹. Результатом подібних повчань і запровадження традицій стали зневажання принциповості, консерватизм і пасивність чиновників.

Як скаржились секретарю ЦК ВКП(б) А. Жданову працівники Чернівецького облвиконкому, голова останнього А. Колінов вчив своїх підлеглих такому правилу: «Якщо хочете благополуччя собі, то робіть так – якщо вас критикують, то ви говоріть, що вас підміняють і не дають розвернутись, якщо ж Облвиконком за щось хвалять, добийтесь всіма силами довести, що це наша робота. Цим, запевняю вас, що завжди будете живі і здорові»²⁵⁰. Таке виховання підлеглих проходило безкарно для «законодавців стилю» в особі секретарів обкомів, райкомів, керівників інших установ та підприємств. Перевірки щодо стану дисципліни, якщо й

проводилися, то здебільшого не підтверджували факти «волютаризму» або «антипартійного стилю керівництва» в роботі адміністрацій або ж обмежувалися «пропозиціями» щодо окремих недоліків. Така поведінка вищого керівництва ставала взірцем для управлінців середньої ланки та районних, сільських начальників.

Грубість і нетактовність зустрічалася не лише у відносинах керівних і відповідальних працівників апарату ЦК з підлеглими по відділу, сектору тощо, але і щодо допоміжних служб. Про це 15 грудня 1946 р. скаржився заступнику керуючого справами ЦК КП(б)У Л. Морозову начальник побутової групи А. Беленко. Він звертав увагу керівництва на той факт, що за останній час збільшилася кількість заяв відповідальних і керівних працівників апарату на отримання матеріальної допомоги (одяг, взуття тощо). Отримавши відмову з причин об'єктивного характеру (відсутність матеріалу або безпідставна вимога отримати товари понад норму), останні намагалися тиснути на працівників побутової групи, удаючись до грубощів і образ на адресу останніх²⁵¹.

Нетактовність щодо підлеглих простежувалася і на обласному рівні. У 1946 р. зав. особливим сектором Київського обкому КП(б)У Р. Фоміна вимагала у підлеглих, аби з нею розмовляли стоячи. Вона ж робила і зауваження щодо блузок і косинок інструкторці обкому Доценко, закидала «невірний» спосіб показування посвідчення при виході з будівлі обкому²⁵². Як свідчать секретні інформаційні зведення для ЦК ВКП(б), українець некультурно поводить себе на обласному пленумі у грудні 1949 р. перший секретар Херсонського обкому КП(б)У. Згідно стенограми, він висловив 38 реплік на адресу 8 учасників дискусії²⁵³. Некоректні репліки на адресу доповідачів на різних зібраннях і засіданнях допускав у березні 1950 р. секретар Запорізького обкому КП(б)У.

Таким чином, закінчення війни поставило перед партійним керівництвом України завдання укомплектувати органи партійної влади у центрі та на місцях достойними людьми. Освітній рівень партійної номенклатури був невисоким, проте на загальному фоні «кадрового голоду» показники досить непогані. Партійна номенклатура ЦК КПУ мала у своєму середовищі людей як з початковою, так і вищою освітою. Особи з початковою або середньою освітою повільно витіснялися функціонерами з вищою освітою. Підвищити свій партійно-освітній рівень номенклатура могла у Вищій партійній школі, вечірніх університетах марксизму-ленінізму при міськкомках партії, курсах тощо, проте це була вузькоспеціальна освіта, де давали переважно політичні знання, а не розширювали і поглиблювали загальноосвітній кругозір, не формували практичні навички управління соціальними інституціями.

Втрати у ході війни освічених і культурних людей призводили до заповнення відповідальних посад людьми недостойними, невисоких морально-ділових якостей. Культурний рівень багатьох партійних функціонерів залишався невисоким. Повоєнні труднощі та прагнення отримати першорядні матеріальні блага спонукали людей, які мали владу, на аморальні учинки, грубощі у поводженні з підлеглими тощо. Якщо формально освітній рівень можна було покращити і він формально поліпшувався за допомогою партійних шкіл, то рівень культури зростав повільно.

§ 2. Повоєнна влада Радянської України в оцінці громадян

Переможне закінчення Другої світової війни підняло авторитет радянської форми правління, представників центральної і місцевої влади. Неймовірно зросла популярність Й. Сталіна, адже перемога неодмінно пов'язувалась з його іменем. Громадяни з оптимізмом дивились у майбутнє, бо найскладніші випробування, як здавалося багатьом, були позаду. Перемога у війні підтверджувала тезу про «прогресивність соціалістичного ладу» і його перевагу над капіталістичним. Тобто реформи політичного устрою були недоцільні, система продовжувала функціонувати на тих самих засадах.

Країна перебувала в руїні й потрібна була злагоджена, копітка праця з відбудови народно-господарського комплексу. Громадяни небезпідставно сподівалися на всебічну допомогу влади, адже сформований у роки війни духовний моноліт «влада – народ» наперед визначав віру в самовіддачу всіх без винятку. В амбівалентній суспільній свідомості гору брали позитивні тенденції.

Існували латентні сподівання на якісно нове ставлення представників влади до своїх співвітчизників. Водночас, ні центральна, ні республіканська влада не змінювали пріоритетів у розбудові держави – першочерговий розвиток виробництва групи «А» і залишковий принцип підтримки групи «Б». Спекулюючи на народному ентузіазмі, компартійно-радянському керівництву певний час вдавалося мати високі темпи відбудови, проте непродумана внутрішня політика уповільнила цей процес. У міру віддалення від війни трудовий героїзм видихався.

Історіографія даної проблеми має обмежене коло праць. Слід погодитися з думкою російської дослідниці Є. Зубкової, що «донедавна існувала стійка історіографічна традиція, що віддавала пріоритет історико-політологічним дослідженням. У цих працях радянська історія була представлена головним чином як результат ізольованих дій „верхів”, тоді як умонастрої та особливості сприйняття пересічних громадян